

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARININ DİLİNDƏ “İNAM/İNANC” METAKONSEPTİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, metakonsept, teonim və demonimlər, xristianlıq, İslam və bütpərəstlik

Ключевые слова: азербайджанский язык, метапонятие, теонимы и демонимы, христианство, ислам и язычество

Key words: Azerbaijani language, metaconcept, theonym and demonim, Christianity, Islam and paganism

İngilis və Azərbaycan xalq nağıllarının dilində verballaşma qazanmış “İnam/İnanc” metakonseptinin reallaşma strukturu, yəni həmin makrokonsepti təşkil edən mikrokonseptlərin daxili strukturlaşması monoteizmdən qaynaqlanan ortaq cəhətlərə malik olduğu kimi, eləcə də İslam və xristianlıq dininin yetərinə fərqlənən doqmalarına istinad edən müxtəlifliklərə də malikdir. Bu baxımdan biz, Azərbaycan xalq nağıllarının dilindəki bilavasitə “İslam” konsept-sferasına daxil olan leksik vahid və ifadələri (məsələn, molla, kəbin, namaz, sübh namazı və s.) və xristianlıq doqmaları və dini idarəçiliyi ilə bağlı termin və frazeologizmləri (abbot, church, Christendom, Christian man, və s. qeyd edə bilərik.

And they reached home, and the good queen, their mother, and Burd Ellen never went round a church widershins again. [1]; I smell the blood of a Christian man [1]; The queen would not christen the boy till the king came back, and she said, “We will just call him Nix Nought Nothing until his father comes home. [2]. Sonuncu nümunədə biz, “xaç suyuna çəkilməsi” ritualı ilə bağlı ifadəni müşahidə edirik ki, bu da monoteist – İbrahimi xristian və İslam dinlərinin terminologiyasının fərqlərini təmin edən məqamlardan birinə dini rituallara söykənən müxtəlifliyi nümayiş etdirir. İstər Azərbaycan, istər ingilis xalq nağıllarının dilində “İnam” metakonseptinin müqayisəli təhlili burada qohum və ya qonşu dillərlə müəyyən əlaqənin olması, və ya ən azından genetik, linqvokulturoloji ortaqlıqdan doğan korrelyasiyaların yer almasını söyləməyə əsas verir. Belə ki, A.A.Piçuqınanın da qeyd etdiyi kimi, Britaniya yarımadası ərazisində yaşayan xalqların inanclarının, mifologiyasının təsiri ingilis linqvokulturologiyasında bir növ substrat təsirinə yol açmışdı. Belə ki, əslində bir çox ingilis xalq nağılları ya kelt mifologiyasına istinad edir, ya da bilavasitə şotland, irland xalq nağıllarının anqlosaksonlaşmış variantı kimi ortaya çıxır [4; s.12].

Xatırladaq ki, ingilis folklor mətnlərinə istinadən ikidinliliyin verbal təzahür formalarını müqayisəli şəkildə izləmiş dilçilər aşağıdakı xronoloji-mərhələli fərqləndirməni təklif etmişlər: 1) adstrat mərhələsi: Britaniya ərazisində həm bütpərəstlik, həm də xristianlığın müştərək şəkildə var olması və qarşılıqlı təmas mərhələsi; 2) substrat mərhələsi: dinlərdən birinin, konkret olaraq, ingilis folklor mətnlərinə nəzərən, məhz, bütpərəstliyin, xristianlığa nəzərən, subordinativ duruma “düşməsinin” başlanğıcı mərhələsi; 3) superstrat mərhələsi: dinlərdən birinin digəri üzərində dominantlığının şəksiz və birdəfəlik təsbiti mərhələsi [5]. Məsələn, məlumdur ki, “Childe Rowland” nağılı ilk dəfə şotland folklor nümunəsi kimi qeydə alınmış, sonradan Jacobsun toplumsuna ingilis xalq nağılı kimi müəyyən dəyişikliklərlə daxil edilmişdi [6]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, kelt mifologiyası, o cümlədən kelt inanc sistemi ingilis xalq nağıllarında öz təzahürünü tapmışdı ki, bu sırada məhz, daha öncə izlədiyimiz dil faktlarını: elflər (pərilər), cadugərlərlə (o cümlədən, Merlin) bağlı söz və ifadələri, habelə Luciferin “antroponikləşməsinə” qeyd edə bilərik. Azərbaycan xalq nağıllarının dilinin ümumtürk konsept-sferası, xüsusilə də “İnam” konseptinin reallaşma mexanizmlərinin müxtəlifliyi fonunda dəyərləndirsək, burada ortaq türk, İslam dini termin və ifadələrinin izlənilməsinə təsbit edə bi-

lərik (müqayisə üçün türk quranizm-frazeologizmləri ilə bağlı daha ətraflı bax: [7; s.69-78]). Bu sıradə biz, həmçinin ümumtürk teonimi olan və bilavasitə Tanrıçılıq (Tenqri) dini inanclar sistemində söykənən Tanrı teoniminin yetərinə yüksək işlənmə tezliyinə diqqət çəkə bilərik: *Bir Tanrı bəxtəvəri gəlib xalqın üstünə gül səpdi, bizim üstümüzə də kül. İndi də gözlərimizi təmizləyə bilməmişik.* [8]. Konkret olaraq, Tanrı bəxtəvəri ifadəsi ilə bağlı onu da qeyd edərk ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaiklaşmış olan bu frazeologizm variantının əvəzinə, hal-hazırda dilimizdə *Allahın bəxtəvəri* ifadəsindən istifadə edilməkdədir. (bax: *“bəxti gətirən, tale hər zaman üzünə gülən, Allahın sevimli bəndəsi”* mənasında [9]). Burada da biz, Azərbaycan frazeoloji sistemi üçün xarakterik olan *Allah(m)+isim* daxili strukturlu (məsələn: *Allah adamı, Allahın fağırı, Allahın heyvanı, Allahın (verən) günü və s.*) frazeoloji modeli ilə qarşılaşırdıq. Həmin model əsasında yaranmış frazeologizmlərin Allah/Tanrı komponent variantlılığı bu teonimlərin korrelyasiya potensialının yüksək olmasına dəlalət edir. Bu modeldən inisial formalarda geniş şəkildə istifadə edilirdi. Belə ki, “Kəsik baş”, “Naxırcı”, “Göyçək Fatma” nağıllarında: *“Biri varyıdı, biri yoxıydu, Allahın bəndəsi çoxıydu.”* Və ya “Naşükür qız” nağılında olduğu kimi, bu frazeologizmin cəm kateqoriyası formantlı variantının yer aldığı (*Biri varyıymış, biri yoxıymuş, Allahın bəndləri çoxıymuş.*) inisial formalarına təsadüf edilir [10].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalq nağıllarının dilində həm İslama əsasən, ərəb dilindən mənimsənilmiş teonim, həm də ümumtürk teoniminin eyni mətn, eyni kontekst çərçivəsində paralel işlədilməsi halları müşahidə edilir. Bu da ilk növbədə həmin teonimlərin yer aldığı ifadədə əks olunmuş intensionanın (məsələn, xahiş niyyət illokutiv semantikasının) intensivləşdirilməsinə xidmət edirdi. *Gəl sən Allaha bax, Tanrıya bax, məni öldürmə* [11]. Xatırladaq ki, *Sən Allaha bax // Sən Tanrıya bax* frazeologizmləri müasir Azərbaycan dilində daha lokonik formada işlənən və məişət üslubunda yetərinə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən *Sən Allah* frazeologizminin praformasını təşkil edir. Qeyd edərk ki, nağıl və dastanlarımızın dilinə istinadən tərtib edilmiş frazeologizmlər lüğətində, N.Seyidəliyev bu frazeologizmin “yalvarış, rica bildirdiyini” qeyd edir. Dilçi izahının təsdiqi kimi, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”ndan aşağıdakı iqtibası təqdim edir: *“Sən Allah mənə dəymə, vaxtında sənə lazım olacağam”* [17, s.214]. Digər nağıllarda da biz, həmin frazeologizmin ellipsisə uğramış lakonik variantına təsadüf edirik: ... – *Sən Allah, məni ananın yanına apar, onu görüm, yenə qayıdaq.* [18]. Lakin müqayisə üçün deyək ki, arxaik forma daha yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir.

Kişi deyir: – Ay arvad, Allaha bax, Tanrıya bax, quş da çıxar geyərmisi? [19]; *Şəftən ərz elədi ki: – Ay usta, tanrı səndən razı olsun* [20].

Xatırladaq ki, qədim türklərin istinad etdiyi “Tanrıçılıq/Tenqriçilik” inanc sistemi, əslində öz mahiyyəti etibarlı ilə monoteist din elementlərini ehtiva etməklə yanaşı, bəzi tədqiqatçılara görə, bütövlükdə dünyagörüşü sistemini formalaşdırırdı [21]. Bu mənada Azərbaycan xalq nağıllarının dilində bir çox halda Allah teoniminin semantik mövqeyində onun *Tanrı* teonimi tərəfindən asanlıqla əvəzlənə bilməsi təkcə terminoloji paralellizmdən deyil, eləcə də Tenqriçiliyin İslamla müəyyən ortaq cəhətlərinin olması və bu ortaq cəhətlərinin əsrlər öncədən, müsəlman olan Azərbaycan dili daşıyıcıları tərəfindən təsbit edilməsi anlamına gəlir. Məsələn, eynilə ərəb mənşəli teonim kimi, ümumtürk *Tanrı* teonimi də Azərbaycan xalq nağıllarının inisial formullarının yaradılmasında aktiv iştirak etmişdi: *Biri var idi, biri yoxdu, tanrı var idi, bəndəsi çox idi.* [22]. Müqayisə edərk: *Biri vardı, biri yoxdu, Allah vardı, şəriki yoxdu* [23].

Analoji hal dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən teonim komponentli frazeoloji vahidlərlə də baş verir. Məsələn, dilimizdə Azərbaycan linqvokulturoloji mühiti üçün xarakterik olan qonaq qarşılama ritual ifadələrindən sayılan, yəni bir növ frazeorefləks mövqeyində çıxış edən: *Allaha da qurban olum, qonağına da ifadəsinə nəzər salaq.*

Çırxanlı İsanın nənəsi dedi: – Ay bacı, Allaha da qurban olum, qonağına da, buyur içəri. [24]. Nağıllarımızda həmin frazeologizmin Tanrı komponenti variantına da təsadüf edilir: Qarı cavab verdi: – Tanrıya da qurban olum, qonağına da [25].

Onu da qeyd etmək ki, müasir Azərbaycan dilində sonuc variant demək olar ki, arxaikləşmişdi. Bundan başqa, **Allah yar olsun** ifadəsinin də **Tanrı** teonim komponentli variantı ilə müvazi işləkliyi müşahidə olunur: *Sən get, Tanrı yar olsun [26]; Devin bir bərk yüyürən atı var, onu minərik, bəlkə Allah yar oldu, dəv bizi tuta bilmədi [27].*

Maraqlıdır ki, bəzi tədqiqatçılar bu inanc sisteminin əsl monoteizmdəki İlahi Qüvvə sakrallığının səviyyəsindən daha aşağı səviyyədə “müqəddəsləşdirmə” ortaya qoyduğunu, hətəta bununla da bir növ, A.A.Kodarin sözləri ilə desək, “monoteist ateizmi” [28] təcəssüm etdirdiyini də vurğulamışlar. Bu məqam məhz, **Tanrı** və **Allah** sözlərinin işlənmə mövqelərində də özünü göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycan frazeoloji sisteminə **Tanrıya təpik atmaq /Tanrısına təpik atmaq** ifadəsi yer aldığı halda, bilavsiyə İslam termini olan **Allah** teoniminin iştirakı ilə bu ifadənin istifadəsi qeyri-mümkündür. Xatırladaq ki, **tanrıya təpik atmaq** peyorativ anlamlı frazeologizmi “*naşükür, nankor olmaq, qudurmaq; ~ cızığından çıxmaq, yolunu azmaq, həddini aşmaq*” mənasını ifadə edir [29]. Lakin, Azərbaycan xalqının dünyanın dil mənzərəsində Allahın sakrallığı, toxunulmazlığı, belə bir kinayəli, peyorativ məzmunlu ifadədə obyekt kimi işlənilə bilməməsi məhz, İslam teoniminin istifadəsinə tabu qoyurdu. Maraqlıdır ki, Azərbaycan xalq nağıllarının dilində həmin Tanrı teoniminin semantik mövqeyində evfemizmin istifadəsi halları müşahidə olunur: *İndi mənən saa amanat, nə badə baxdına təpik atasan, onda işin düz gətirmiyəyək [30].*

Azərbaycan nağıllarında “İslam” konseptinə daxil olan, lakin mahiyyət etibarən sırf müsəlman dini, tarixi, mədəni-intellektual irsinə aid olamayan anlayış və presedent onimlərdə də qarşılaşırıq. Bu sırada Azərbaycan xalq nağıllarının dilində xatırladılma səviyyəsinə görə ön plana çıxan Süleyman Peyğəmbər presedent onimini xüsusilə qeyd edə bilərik. *At Süleyman peyğəmbərin adını eşitək dayandı [31]; – Süleyman peyğəmbərin eşiqinə, məni apar Pərilər vilayətinə [32]; Dedi: – Xəlçə, Süleyman peyğəmbər eşiqinə, ol Sumanın qapısında [33].* İşlənmə təzliyinə görə, İslam dinini yaymaq üçün göndərilmiş Peyğəmbərin – Məhəmməd Peyğəmbərin presedent onimindən daha üstün leksik-statistik göstərici nümayiş etdirən və presedent onimin özü “İslam” makrikonseptinə daxil olmaqla bərabər, xalq nağıllarımızın konseptsfərasında müstəqil mikrokonsept də formalaşmışdı. Həmin mikrokonseptə bilavsiyə “Süleyman Peyğəmbər” presedent onimindən başqa, “Süleyman Peyğəmbəri üzüyü”, “Süleyman Peyğəmbəri üzüyünün naxışı”, “Süleyman Peyğəmbərin başının çıxması” və s. bu kimi ifadələri, habelə həmin anlayışlarla bağlı olan freym-senarilər də daxildir. Maraqlıdır ki, bəzi məqamlarda Məhəmməd Peyğəmbərin adının zikr edilməsinə tabu ilə qarşılaşırıq ki, bu da əslində monoteist dinlər üçün xarakterik olan ortağ cəhət sayıla bilər. Hind-Avropa dillərində teonim və demonimlərin evfemikləşməsinə prosesini araşdırmış Y.M.Çernikovanın qeyd etdiyi kimi, məhz, tez-tez zikr edilmənin qarşısının alınması üçün bu dillərdə İsa Peyğəmbər teoniminin *Jeez, Gee Jeepeii cheesy, G, jemyy, ginger* “alternativləri” formalaşmışdır [13]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, bəzi məqamlarda Azərbaycan xalq nağıllarının dilində Məhəmməd Peyğəmbərin adı “ixtisar edilir”.

– Nisə, gəl Allah yolu ilə, peyğəmbər şəriəti ilə get mənə!

Nisə razi olub kəbinini kəsdi (‘‘Ceyranın nağılı’’). Burada təbii ki, Məhəmməd Peyğəmbər nəzərdə tutulur. Lakin qeyd etdiyimiz məlum fakultativ tabu “rejiminə” uyğun olaraq, onun adının tez-tez zikr edilməsi məqbul sayılmadığından və ən əsası bu ifadə kontekstində müsəlmanlar üçün Allahın elçisinin məhz, Məhəmməd Peyğəmbər olmasının yaqınlığı fonunda onun adının təkrar dağıqlaşdırılmasına ehtiyac qalmadığından həmin “daşlaşmış” ifadədə teonimim antroponim ixtisar edilir. Azərbaycan xalq nağıllarının dilində “İslam” konseptinə daxil olan bir çox digər terminlərin istifadəsini, habelə “Dini kəbin” freym-senarilərinin reallaşmasını (*Allah yolu ilə, peyğəmbər şəriəti ilə* – ifadəsi məhz bu intensiyaya xidmət edir) izləyirik.

“İslam” konseptinə daxil olan bəzi leksik vahidlər xüsusilə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilirlər ki, bu sıradadır **molla, kəbin, Quran, qazi, namaz** (o cümlədən, **sünh namazı**) və s. bu kimi dini anlayışları əhatə edən leksik vahidləri qeyd edə bilərik. Onu da qeyd edərkən, xalq nağıllarının dilində bilavasitə “Quran” iqtibası olan və ərəbcədəki orijinal mətnə istinad edən, habelə ərəb dilindəki izafət strukturuna uyğun şəkildə mənimsənilmiş ifadələr də işlədilir.

Yekun olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, istər Azərbaycan, istər ingilis xalq nağıllarının dilinin müqayisəli təhlili bu mətnlərin leksik-frazeoloji inventarının dil daşıyıcılarının etno-kulturoloji, etnomental kimliyinə uyğun şəkildə tərtibləndiyini; habelə özündə həmin xalqların tarixi ilə bağlı, xüsusilə də dini inancları ilə əlaqədar çoxsayda informativ yüklü leksik vahidləri ehtiva etdiyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Childe Rowland <https://www.gutenberg.org/files/7439/7439-h/7439-h.htm>
2. Nix Nought Nothing <https://www.gutenberg.org/files/7439/7439-h/7439-h.htm>
3. Пичугина А.А. Влияние кельтской мифологии на английские лексические цветообозначения // Научно-теоретический журнал Вестник ВУИТ Волжского Университета им. В.Н. Татищева Серия «Гуманитарные науки и образование» Выпуск 8. Тольятти 2011. С. 80-84. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyaniye-keltskoy-mifologii-na-simvoliku-angliyskih-leksicheskikh-tsvetooboznacheniy>
4. Пичугина А.А. Влияние кельтского элемента мифологической культуры Британских островов на символику английских лексических цветообозначений, Автореф диссер. ...канд. филол.наук., Самара-2012, 25 с.
5. Королева Е.П. Двуверие и проблема авторства древнеанглийской поэмы «Беовульф» // Вестник МГТУ им. М.А. Шолохова, серия филологические науки. 2013 № 1. – с. 37-46 <https://cyberleninka.ru/article/n/dvoeverie-i-problema-avtorstva-drevneangliyskoy-poemy-beovulf>
6. Joseph Jacobs. XXI. Childe Rowland <http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/102770/68/joseph-jacobs-english-fairy-tales.html>
7. Покровская И. Турецкая фразеология и паремнология коранического происхождения как фрагмент языковой картины мира // KARADENİZ (Black Sea-Черное Море) Yıl 5 Sayı 17. S.69-78 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155294>
8. Bacı və qardaş <http://www.nagillar.az/article/a-202.html>
9. Allah // Азербайджанско-русский словарь <https://obastan.com/allah/577654/?l=ru>
10. <http://www.nagillar.az/article/>
11. “Yusiflə Sənubər” nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-172.html>
12. Qara ilan <http://www.nagillar.az/article/a-244.html>
13. <http://www.nagillar.az/article/a-235.html>
14. Reyhanın nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-205.html>
15. İskəndər zülqərmeyn <http://www.nagillar.az/article/a-179.html>
16. Üç şahzadə <http://www.nagillar.az/article/a-42.html>
17. Seyidalıyev N.F. Frazеологiя lügəti. (Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında), Bakı: Çıraq, 2004, – 272 s.
18. “Təpəgöz” nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-247.html>
19. Həllilimnən güllülüm <http://www.nagillar.az/article/a-186.html>
20. “Axvay” nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-9.html>
21. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как религиозная система, автор. диссер...канд.фил.наук, Алма-Ата, <http://cheloveknauka.com/tengriantstvo-kak-religioznaya-sistema>
22. Noxudu keçəl <http://www.nagillar.az/article/a-55.html>

23. Quş dili bilən İsgəndər <http://www.nagillar.az/article/a-207.html>
24. Çarıxlı İsa <http://www.nagillar.az/article/a-226.html>
25. Nuşapəri xanımın nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-79.html>
26. Barxudarin baxtı" nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-32.html>
27. Yetim İbrahim və sövdəgər <http://www.nagillar.az/article/a-200.html>
28. Кодар А.А. Тенгрианство в контексте монотеизма // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2008. № 1(2). [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1\(2\)Kodar/](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/1(2)Kodar/)
29. Tanrisina tərək atmaq // Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti <https://obastan.com/TANRISINA%20T%C6%8FP%C4%B0K%20ATMAQ/915971/?l=az>
30. Naşükür qız <http://www.nagillar.az/article/a-195.html>
31. "Hazarandastan bülbulü" nağılı <http://www.nagillar.az/article/a-43.html>
32. "Gül və canavar" <http://www.nagillar.az/article/a-240.html>
33. Gül sumana neylədi? <http://www.nagillar.az/article/a-18.html>

S.M.Mirzayeva

Метапонятие «Вера/Верь» в языке английских и азербайджанских народных сказок*Резюме*

В статье исследуется метапонятие «Вера/Верь» в языке английских и азербайджанских народных сказок. В рамках статьи исследуются механизмы реализации данного понятия, лексико-фразеологический инвентарь. Сравнительный анализ языка азербайджанских и английских народных сказок наглядно показывает, что лексико-фразеологический инвентарь этих текстов составлен в соответствии с этнокультурной, этноментальной идентичностью носителей языка, а также содержит в себе множество информативно заряженных лексических единиц, связанных с историей этих народов, особенно с их религиозными верованиями.

S.M.Mirzayeva

Metaconcept "Inam/Inan" in English and Azerbaijani folk tales*Summary*

The article examines the metaconcept "faith/faith" in English and Azerbaijani folk tales. Within the framework of the article, the mechanisms of realization of this concept, the lexis-phraseological inventory are investigated. A comparative analysis of the language of both Azerbaijani and English folk tales clearly reveals that the lexical-phraseological inventory of these texts is compiled in accordance with the ethnocultural and ethnomental identity of the language carriers, as well as contains many informative loaded lexical units related to the history of these peoples, especially their religious beliefs.

*Rəyçi: filol.e.d., prof. H.M.Zərbəliyev**Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2023*